

NORMAZIUN DAL VALLADER PEL ADÖVER IN SCOULA

In connex cul proget 'Mediomatix' esa stat necessari da sclerir dumondas avertas a regard il vallader scrit. In divers cas nun esa nempe cler che chi vala, quai chi creescha intschertezza tant pro'ls scolars e las scolars sco pro la magistraglia. La redacziun da la Scoula ota da pedagogia dal Grischun, chi'd es statta responsabla per l'elavuraziun dal nouv mez a lingua i'ls idioms rumantschs, es perquai gnüda incumbenzada in gün dal 2016 dal Departamaint d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient dal chantun Grischun d'eruir ils cas da dubi dal vallader scrit e da determinar per quels reglas per l'adöver in scoula in resguardond la scripziun applichada illa nouva 'Fibla'. Üna gruppa da lavur consistenta dals linguists Dumenic Andry e Manfred Gross, da la linguista Anna-Alice Dazzi e dal magister Curdin Samuel Brunold han discus in december dal 2016 las dumondas avertas e tut las decisiuns necessarias chi seguan quia suotvart.

Legenda:

Tsch.: G. Tscharner, Dicziunari rumantsch vallader
Peer: O. Peer, Vocabulari rumantsch ladin
Ganzoni: G.P. Ganzoni, Grammatica ladina (vallader-frances)
Arquint: J.C. Aquint, Vierv ladin
Andry: Jachen Andry, Ün pêr tschögns davart ortografia, morfosintaxa e lexic dal vallader (2000)
BcC: Buonder cun cornas
Vf: J.C. Arquint, Vocabulari fundamental
Vvall.: Verbs valladers
DRG : Dicziunari Rumantsch Grischun

Dumondas avertas	Exaimpels	Funtanas	Adöver in Mediomatix	Argumantaziun
ORTOGRAFIA				
a o à? o o ò? e o è?	as cunfa o as cunfà? s'affa o s'affà? lapro o laprò? palomber o palombèr?	Tsch.: s'affa, as cunfa, Tsch./Peer: lapro, palomber Peer/Vvall.: s'affà, as cunfà	s'affa, as cunfa sainza accent (sco far > el fa)	L'accent nun es necessari. <i>lapro</i> nun ha ingün accent. 'palomber' es ün'otra chosa. L'idea da metter l'accent es rezainta.
-ac > -aca o -acca? -oc > -oca o occa?	barac, baracca, ma: patrac, patraca	Tsch.: barac, baracca barloc, barlocca patrac, patraca strac, stracca taloc, taloccar, taloccöz schocca macac, macacca maglioc, magliocca, maglioccar Vvall.: maglioccar, maglioccain Peer/Vf: üna (povra) patraca, però la baracca	barac, baracca barloc, barlocca strac, stracca taloc, taloccar, taloccöz schocca macac, macacca maglioc, magliocca, maglioccar exc.: patrac, patraca	Scriver consequentamaing tuot cun consonants dubels, cun excepziun da <i>patrac, patraca</i>
-aiv > -aiva/aive/avö- o -ava/ave/avö- (cun müdada d'accent)?	naiv > naivadas, naiveras, ma: navaglias	Tsch.: Ganzoni: I navaiva (p. 83)	baiver > nus bavain,	Surtour inconsequenza (Arquint,

	<p>baiver > bavü, bavader, bavöz, bavronda</p> <p>eir: baiver, bavibel</p>	<p>Vvall.: naiver, i naivaiva, naivü, ma: baiver, bavain, bavü</p> <p>BcC: navigliar, ma: i naiviglia</p>	<p>bavü, bavader, bavöz, bavronda, bavüda naiv > naivadas, naivüda, naiveras naiver, i naivaiva, naivü</p> <p>ma: navaglias navigliar > i naiviglia manar, el maina, manader, manada, manadüra</p>	<p>Contuorns, p. 71): baiver, bavü, ma: naiver, naivü</p> <p>>> Il vallader nun es quia consequent.</p>
-esch > -eschet o aschet?	cudesch > cudeschet o cudaschet?	Tsch.: cudesch, cudaschet	cudesch > cudaschet, cudaschin	Insè vocal indistinct in posiziun na accentuada. Müdar sco in Tscharner e Peer.
k- o qu-?	paket o paquet?	Tsch.: paket (vallader), paquet (puter) <p>Peer: paquet</p>	paket, pakettar ma: quatter, quattordesch, quindesch, quaranta eui.	vallader <i>paquet</i> pretendess chi's pronunzess eir [paquet], quai cha ingün nu fa! Perquai: <i>paket</i> , <i>pakettar</i>
ou o o?	soulina o scolina cf. crodar > crouda	Tsch./Peer: scoula, scoulina, scouletta, ma: scolar, scolà, scolaziun eui.	scoula, scoulina, scouletta, ma: scolar, scolà, scolaziun	La regla dal müdamaint dal tschep pretendess: scoula, scolina, scouletta, scolar, scolaziun eui. Ma: Laschar sco i'ls vocabulary: scoula, scouletta, scoulina,

				scolar, scolars, scolaziun eui., siond cha <i>-ina</i> ed <i>-etta</i> sun be diminutivs.
-pch o -pi?	sapchast o sapiast	Ganzoni, p. 110: sapchast	Per cha tü sapchast!	sapchast (vain eir dit uschè in vallader). Sapiast nun exista in vallader.
que- o que-?	consequenza o consequenza	Tsch./Peer: consequenza Vf: consequenza	consequenza	consequenza (= talian); fuorma chi vain dovrada illa lingua discurrüda; consequenza (= latinissem)
uo o u?	Blume: fluor > fluors Blüte: flur > flurs o fluors?	Tsch.: fluor, fluors (Blume), flur, fluors (Blüte) Peer: flur, fluors (Blume, Blüte)	Blume: fluor, fluors Blüte: flur, flurs	In vallader esa in mincha cas da far quella distincziun!
ü o üj?	sü o süj? süus o süjus? üja o üa? crü/crüa o crüj/crüja?	Peer: süj, süjus, üja/üa Tsch./BcC: süj>sü, süus, üa, crüj/crüja	crüj, crüja sü, süus üa	Fuormas cun -j (svilup fonetic sco in puter); cf. savü (Eb); sambüj (Eo). Laschar tuots duos.
-urs o -uors?	la lavur, las lavuors o las lavurs?	Ganzoni: -urs > -uors Tsch.: pl. -urs. Il plural cun -uors es eir admiss (cf. p. 8: -uors, a l'intern: -urs (lavurs)	-ur > -urs: las lavurs, ils acturs, ils redacturs, eui., eir: las flurs (die Blüten)	Il plural sün -uors d'eira üna concessiun al puter i'l sen da l'avischinaziun ortografica.

		Fibla: -urs (!)	Ma: ils genituors, las fluors (die Blumen), ils uors (die Bären)	Adattaziun a la lingua discurrüda (cullas excepziuns indichadas)
-zcha o -za/-zia? -zchar, -ziar?	paziaint o pazchaint? grazia o grazcha? lezia o lezcha? pazienza o pazienzcha?	Tsch.: grazcha ingrazchar, lezcha, licenzchar pazienza, paziaint (Patient) ma: pazchaint (geduldig), distanziar Vvall.: ingrazchar Peer: paziaint, pazienza/ pazienzcha, lezcha FIBLA: la pronunzcha	grazcha, ingrazchar, lezcha, pronunzcha, pronunzchar paziaint (Patient) pazienza (Geduld) pazchaint (geduldig) distanza distanziar	Laschar quellas irregularitats, regular tuot dess massa bieras müdadas. 'pazienzcha' es puter, in vallader as discha 'pazienza' (vair eir Peer).
-zchun o -ziun ?	culazchun o culaziun?	Tsch.: culazchaun, urazchun, ma: ümiliaziun, limitaziun Peer: uraziun/urazchun	culazchun, urazchun/uraziun (analog a staziun)	Inconsequenzas chi'd es da laschar.
MORFOLOGIA				
a > ats/-ads	sudà, sudats cità, citads	Ganzoni: citads Tsch.: citads † 1562	citads	cità > citads, prà > prads = excepziuns citats = pl. da citat
ü > üds/üs/üts	palü, palüds vendü, vendüts	Tsch./Peer: palüds	palüds	

è > els/es	utschè, utschels cafè, cafes/cafès?	Peer/Tsch.: utschè, utschels, cafè, cafes	utschè, utschels cafè, cafes tè, tes clischè, clisches	'cafè' es ün pled imprastà, perquai ha el ün oter plural co ils plets iertats 'utschè', 'vdè/vadè'
aint in + il(s)/la(s), aint il(s)/illa(s), aint i'l(s), i'l(s), in il/la/l', illa/ill'	Cun o sainza 'aint', tuot seguond ...! Cura cun, cura sainza 'aint'??	Tsch.: aint il god, aint in l'oliva, (aint) i'ls aviuns Ganzoni: ir/esser aint in chasa, aint il god, illa chadafö FIBLA: aint ill'anguoscha	aint il/i'l god aint il/i'l internet aint il/i'l ajer aint illa/illa stüva veglia aint ill'aua, büttar ill'aua fraida	aint il vs. i'l. La varianta in + il = i'l appartegna ad ün register elevà.
sün/per eui. + il/la/l' cun + ils/la/l'		Tscharner: sül, süls, sün l' Ganzoni: sün l'aua, sülla sopcha, süls ultims, sül far not FIBLA: sül'isla (na: sün l'isla!), cul alfabet sül ur dals magöls	sül let, sül'isla sül auto/sün l'auto, sül'ura, cul alfabet	
prep 'our' + da	'our da' o 'da'?		üna maisa da lain ün anè d'argient esser da la Spagna per quella radschun, perque	Tendenza: adöver exagerà da 'our'! > üna maisa our da lain > chi vegn our da la Spagna > our da quella radschun

giovar	eu giov o eu giouv?	<p>Tsch.: eu giouv Vvall.: el giouv</p> <p>Peer: eu giov</p> <p>DRG: E10-17: jovar, jova; E20-25: giovar, giouva; E30-35: joer, joa</p>	giovar > eu giov, tü giovast, el giova, nus giovain, vus giovais, els Giovan	Las fuormas 'el jouva, el giouva' nun sun cuntschaintas in tuot l'Engiadina Bassa, ed eir in VM as discha: joer, el joa (vair DRG, vol. 7: giovar). Perquai s'haja decis per la reducziun dal diftong.
vezzna o vezna? discuorna o discuorna?	Gnond vegl vezzna/vezna plü mal. > regla?	Ganzoni: FIBLA: discuorna	vezna, discuorna	
gnir > 2./3. pers. sg.	tü vainst/vegnst el vain/vegn	<p>Tsch.: tü 'vainst/vegnst, ma: el 'vain' (conseq. eir: el 'vain/vegn')</p> <p>Ganzoni: el vain</p> <p>Vvall.: vegnst/vainst, vegn/vain</p> <p>Peer: tü vainst/ el vain (u. Eb vegnst/vegn)</p> <p>Fibla: el vegn</p>	eu vegn tü vainst el vain/vegn ... els vegnan	2. p. sg. <i>vegnst</i> nun es mai gnü scrit e nu dess neir gnir introdüt: ➤ vainst.

verer	p.p.: vis, vissa/visa?	Peer: vis, -sa (= vissa), sco net(-ta)" eir: la previssa, das Versehen, die Missachtung Tsch.: vis, visa Vvall.: vis, visa B/T: vallader: vis, -sa (= vissa); puter: vis, -a (= visa) Vierv ladin: vis (-sa = vissa)	vis, vissa previs, previssa survis, survissa	
surnir	surnü (sco gnir > gnü) o surni?	Vvall.: surnü (sco gnir) Tsch.: survgnir > surnir, surnü	surnir > surni	'surnü' nu disch ingün in EB > surni sco fini
esser	el es/ais	Tsch.: p. 32, p.162. es; Vnà es in Engiadina, id es/i sun Ganzoni, p. 90: el es (ais) Vvall.: el es Peer: ais (u. es)	el es eir: esa (enclitic), na aisa! >> regularità!	Ais nu's scriva fingia lönch na plü (daspö ils ons 1970 ca.). Ais -> es. Ais es obsolet. (cf. <i>quaist</i>)
stuvess o stess	Differenzchar: - stuvair > stuvess - star > stess		Eu stuvess (< stuvair) ir in butia. Eu stess (< star) plü jent a chasa.	Illa lingua scritta füssa bun da disfrenzchar. <i>stess=stuvess</i> in discuors direct chi imitescha la lingua discurrüda)

tegnier/tganair		<p>Tsch.: tegner, mantegner (tgnair > tegner, mantgnair > mantegner)</p> <p>Vvall.: tagnier, tgnair</p> <p>FIBLA: tegner, mantegner</p>	<p>tgnair, mantgnair tegnier, mantegner</p>	<p>Preferenza en Mediomatix: tgnair, mantgnair, eui. Tuottas duos fuormas sun però equivalentas.</p>
Imperativ cun prn. pers.	am di! o di'm!	Vvall.: 4.09, p. 78: am di! / di'm!	Am di la vardà!, Di'm la vardà!	Tuottas duos posiziuns dal pronom sun pussiblas. La postposiziun (di'm!) es plü elevada.
sunar ün instumaint	sunar la gïa, il clavazin, la trumbetta eui.: cun o sainza artichel?	Peer: sunar la gïa, la trumbetta eui. Tsch.: sunar la trumbetta, ma: sunar predgia/messa	sunar la gïa, - la trumbetta, - il clavazin, - ils sains da not, ma: sunar predgia/messa	<p>Cleramaing cun l'artichel: sunar la gïa sunar il clavazin sunar la trumbetta</p> <p>sunar predgia/messa: ... einläuten</p>

cuorrer, discuorrer	currü o cuorrü?, discurrü o discuorrü?, nus currin o nus cuorrin?, nus discuorrin o nus discuorrin?	Tsch.: cuorrer: eu cuor ... nus cuorrin, vus cuorris ..., cuorrü, cuorriva Ma: discuorrer: eu discuor, ... nus discurrin, ... discurrü, discurriva Vvall.: cuorrer > eu cuor, ... nus currin, vus curris, ... currü, curriva (sco discuorrer)	cuorrer sco discuorrer (eu cuor/discuor, ... nus currin/discurrin, ..., currü/discurrü, curriva/discurriva Ma: no cuorrin, no discuorrin	Vall.: currü, nus currin, vus curris, ma: no cuorrin, vo cuorrivat
apostrofs cul pronom indefini	schi s'ha analog: schi s'es? schi nu's es?/nu s'es?/nun as es? schi nu's ha?/schi nu s'ha, as haja/s'haja	FIBLA: Schi nu's vezza plü bain ...	Avant cons: schi's fa schi nu's vezza el fa > lura fa'l Avant vocal: schi s'ha schi s'es schi nu s'ha schi nu s'es lura nu s'haja peida	Là daja reglas cleras! Vair Jachen Andry (2000), <i>Ûn pêr tschögns davart ortografia, morfosintaxa e lexic dal vallader</i> , manuscrit.
es hat (indicaziun da quantità)	id ha/id es		Id es trais maisas in stüva (eir: I sun trais maisas in stüva.)	Indicaziuns da quantità as faja in vallader cul verb 'esser', pel solit al singular: id es blera glieud, id es/sun bleras abitaziuns vödas

LEXIC				
carta o charta?		<p>Tsch.: (carta) la carta da geografia, carta postala, mangiar a la carta (charta) giovar a chartas</p> <p>Peer: carta da menu, carta postala (charta) charta geografica, chartas da jass</p>	<p>(carta) carta da menü, carta postala</p> <p>(charta) charta geografica, chartas da jass</p>	<p>Quia regna magari ün battibuogl i'ls dicziunaris ladins. Per Mediomatix s'haja decis da dovrar 'charta' eir per geografica (Peer).</p>
chapè > chapèin o chapein?	chapèin o chapein, chapèun o chapeun	<p>Tsch.: chapèun</p> <p>FIBLA: chapèin</p>	chapèin, chapèun	<p>L'accent grav davant vocal a l'intern dal pled es in fuond insolit, ma quia güda'l ad indentifichar il pled da basa.</p>
jada o vouta?		Tsch.: jada, vouta	jada (Mediomatix), vouta	<p>Zernez/Susch/Lavin: <i>vouta</i>, dad Ardez aval: <i>jada</i> (<i>vouta</i> vain dal talian 'volta', <i>jada</i> es plü vegl. Id existan tuottas duos fuormas. La fuorma scurzida da 'jada' es <i>jà</i>)</p>
jent o gugent?		Tsch.: jent > gugent	jent (Mediomatix), gugent	<p>Dad Ardez aval: <i>jent</i></p> <p>Zernez/Susch/Lavin: <i>gugent</i>. Id es recumondà da</p>

				dovrar 'jent', ma permetter eir 'gugent'.
nöglia o nüglia?		Tsch.: nöglia Gz: inguotta (Zernez)	nöglia (Mediomatix), nüglia	Permetter tuottas duos fuormas, pussibel eir <i>inguotta</i> , ma evitar 'nöa' (dialectal, be in poesias, chanzuns, discuors directs, eui.)
as regordar o s'algordar?		Tsch.: regordar/ as regordar (algordar > regordar)	Preferir: as regordar, la regordanza; ma pussibel eir s'algordar, l'algord	Las fuormas cun metatesa sun puteras (<i>al-</i>). Il vallader ha fuormas cun <i>re-/la-</i> : puter: <i>s'almanter</i> , vall: <i>as lamantar</i> , puter: <i>s'algurder</i> , <i>l'algord</i> , vall: <i>as regordar</i> , <i>il regord/la regordanza</i> (<i>s'algordar e l'algord</i> sun però eir üsitats in vallader, medemamaing eir <i>s'almanantar</i>).
propa, propi o propcha?		Ganzoni: propi, propcha (p. 144) Tsch.: propa Peer: propa, propcha, propi	propa, propcha	<i>propa, propcha, propi</i> sun variantas üsitadas in vallader. Quantas variantas as dess admetter per l'adöver in scoula? Proposta

				per Mediomatix: be <i>propa e propcha</i> .
ter o têt?	El es ter grond o El es têt grond?	Tsch.: ter, pêra (Paar la pêra) Ganzoni: têt, la pêra (p. 42)	ter per (für) - il pêr, il pêrin (das Paar) la pêra (das Schlimmste)	Ûn accent es insè necessari be in cas dad omonins sco p.ex.: per (für) - pêr (Paar), tschel - tschêl, pro - a prô da, ma - mâ L'adöver dal circumflex sün <i>têt</i> as pudessa motivar culla pronunzcha dal vocal lung ed avert (sco 'tschêl). Siond chi nu dà ingün omonim dal pled, s'haja decis da nu far ingün circumflex (ter).
mat > matet/mattet? stip > stipa/stippa? crap > crapun/crappun?		Tsch.: mattet, crappun, figlietta, sütta, eui. ma: stip > stipa	mattun, mattin, mattet crappin, crappun valletta, figlietta sütta, corretta ma: stip > stipa	Radublar il consonant illa fuorma feminina (matta, sütta, eui.) sco eir i'ls nomens (süt > süttina, lat > lattaria, tet > tettafia, eui.). Ûn pa stran es cha <i>stipa</i> , <i>stipûra</i> vain scrit in tuot ils dicziunaris be cun ün -p- (ma: grip/grippa)!?